

DOSSZIÉ

*Kultuszteremtő
regények*

Gárdonyi Géza írógépe (Eger, Dobó István Vármúzeum)

A főhős, Bornemissza Gergely

SZALAINÉ KIRÁLY JÚLIA – BEREZ MÁTYÁS

Gárdonyit röviddel Egerbe költözése után egy nagyepikai mű megírásának gondolata foglalkoztatta. Az *Egri csillagok* írása közben alakított ki maga számára egy új alapokon nyugvó történelmi regénykonceptiót. Rendkívüli érzékenységének, írói fantáziájának köszönhetően mindig látta is azt a világot, amelyet ábrázolt. Ezért tudta oly hatásosan összeegyeztetni a realista, részletező leírásokat a lelki folyamatok lírai hangvételű ábrázolásával.

Az *Egri csillagok* című regény ötlete a vár falai között született. Gárdonyi a fiaival sétált, s a Bornemissza Gergelyről szóló beszélgetések inspirálták őt arra, hogy kutatásokba kezdjen. Gárdonyi József szerint édesapja nagy kérdése az volt: „Lehetne-e olyan regényt írni, amely nem színfalnak használná a múltat, hanem inkább lámpás lenne: bevilágítana az elmúlt századok érdekes sötétségébe? Lehetne-e igazi történelmet írni regény alakjában?”

Az *Egri csillagok* legfontosabb forrása Tinódi műve, *Az Eger vár viadaláról való ének* és annak *Summája* volt. A históriás énekben leírt eseményeket, azok sorrendjét is hűen követi az *Egri csillagok*. Ugyancsak fontos forrás volt Istvánffy Miklós *Magyarország története 1490–1606* című munkája, valamint a *Négyszáz magyar levél a XVI. századból* című, Szalay Ágoston által közölt, Pesten kiadott munka, de felhasználta még Salamon Ferenc *Magyarország a török hódítás korában* című kötetét is. Gárdonyi tanulmányozta a kor történetét, olvasta Verancsics, Ortélius, Musztafa munkáit is, de járt a bécsi levéltárban, a konstantinápolyi szultánmúzeumban, valamint 1899 májusában személyesen részt vett a perzsa ünnepen. Az alapos kutatómunka végeredménye rendkívüli

korhűség lett. Noha Bornemissza Gergely jelentette az inspirációt, az Egri Vár közelsége is befolyásolta Gárdonyit. A mindennapos séta a romok között, az elmélyült kutatás magával ragadta a képzeletét.

Gárdonyi történelmi regényeinek hősei nagyrészt történelmi személyiségek voltak. Számos legenda kötődött életükhöz. Ugyanakkor jelentősen befolyásolta Gárdonyit hősei ábrázolásában az is, hogy erős személyes szimpátiát érzett irántuk. Hősei magukon hordozták a hozzájuk fűződő, mindenki számára ismert, általánosan elfogadott személyiségjegyeket. Gárdonyi úgy készítette el jellemrajzukat, hogy bizonyos fokig aktualizálta szereplőinek viselkedését. Nemcsak regényei főhőseit vizsgálta, hanem kutatása kiterjedt sok mellékszereplőre is, sőt gyakran megvizsgálta azoknak az embereknek az élettörténetét, akik abban a korban éltek. Ezek az életrajzok a jellemábrázoláshoz nyújthattak rendkívüli segítséget. Nem volt könnyű dolga az *Egri csillagok* című regény megalkotásakor, gondoljunk csak az egri hősök névsorára. Nehéz feladat volt mozgatni ennyi szereplőt élete első nagyepikai művének írásakor. Ebből adódnak jellemábrázolásbeli hibái, hiányosságai. A könyv megjelenésekor nagyon kedvezően bírálta el a kritika a regény történelmi hűségét, de sokan felróták az írónak, hogy jellemei statikusak, lekerékítettek. Ezt a hiányt Gárdonyi is érezte, s noha sokat javított regényén az évek múlásával, jellemeit mégis érintetlenül hagyta.

Regényeinek középpontjában tehát mindig egyéni történet állt. A történelmet individuális szinten ábrázolta, vagyis a történelmi eseményekből annyit tudunk meg, amennyi hősei személyes életét befolyásolja. Szereplőinek élete a

„Ekkor gondoltam rá, hogy ennek a Gergely deáknak életét meg kellene írnom regénynek.”

gondolatok és érzések mikrovilágában zajlik. Ismerve Gárdonyi indítékait, az *Egri csillagok* tehát nem az 1552-es hősi várvédelem története, hanem sokkal inkább Bornemissza Gergely élettörténete. Ezt támasztja alá a regény munkacíme is: *Bornemissza Gergely élete*.

Bornemissza Gergely a regényben már gyermekként is igazi hős. 1533-ban találkozunk először vele, amikor még soványka, barna fiú. Gárdonyi szerint ekkor még alig hétesztendős. Az apja kovács volt Pécsen, s anyja Keresztesfalvára húzódott Gergelyvel és az apjával. Jó barátságban van Vicuskával, már ekkor érezni kettejük között a szoros köteléket. Természetes, egyszerű paraszti mentalitással védi a kislányt. Már fiatal kora és származása ellenére is benne van a csodálatos ígéret, hogy sok hőstett vár még rá. Gárdonyi keveset ír Gergely szigetvári tartózkodásáról. A merénylet utáni török fogság idején mindössze egy álomból értesülünk néhány fontos dologról. Megtudjuk, hogy latinul és törökül is kiválóan beszél, sokat tanul a fegyverekről, a puskaporról, s hogy gyertyafénynél olvassa Horatiust. Török Bálint mondja róla: „Ebből jeles ember lesz. Olyan az esze, mint a tűz.” Megveti a hazugságot, mindig kész egyenesen cselekedni és beszélni. Ifjúkorában „a korához képest valóban érett ifjúnak látszott. Leányosan finom, barna arcán már a szakáll is pelyhezett. Csillogó fekete szeme csupa értelem és komolyság...”

Bornemissza Gergely mint történelmi személy életrajzában kutatásában nehézséget okoz, hogy Bornemissza Gergely egri várkapitányon kívül még tíz azonos nevű személyt ismerünk, akik mindannyian kortársai voltak az egri hősnak. E kiváló végvári vitézről nem maradt fenn egyetlen metszet vagy rajz

Kovács István Bornemissza Gergely szerepében az Egri csillagok című film forgatásán, Lóky Tibor felvétele (OSZK)

sem. A történeti források is csak az 1546 és 1555 közötti években említik Gergely deákot. Istvánffy Miklós, a kortárs történetíró írta róla: „Bornemissza Gergely deák pedig, ki pécsi kovács fia, de feletle erős jó hadakozó ember...”. Istvánffy adatait az egri várkapitány pécsi, illetve baranyai származására vonatkozóan a későbbi kutatások is igazolták. Szegény, nemtelen származásának azonban elmentmond I. Ferdinánd király 1549. július 5-én, Prágában kiadott oklevele, amikor Bornemisszának a Nógrád megyei Baglyasalján telket adományozott. Tehát nemesi származású volt, másként nem is lehetett volna birtokos.

Gergely deák születési idejét Gárdonyi Géza az *Egri csillagok*ban közvetve ugyan, de megadja. A regényben mindössze hétesztendő, amikor először 1533-ban találkozunk vele, vagyis Gárdonyi szerint 1526-ban látta meg a napvilágot. Születési idejével az a probléma, hogy a források szerint a király 1546. április 16-án kiadott, Dobó Istvánnak szóló, provizori utasításban még őt említi királyi ellenőrként. Ez a terv végül nem valósult meg, azonban elgondolkodtató, ha az uralkodó megbízható embereként királyi ellenőri feladatokkal tervezte megbízni Bornemisszát, akkor már nemcsak, hogy nem lehetett fiatal, hanem feltehetően az uralkodó környezetében bizalmi állása volt.

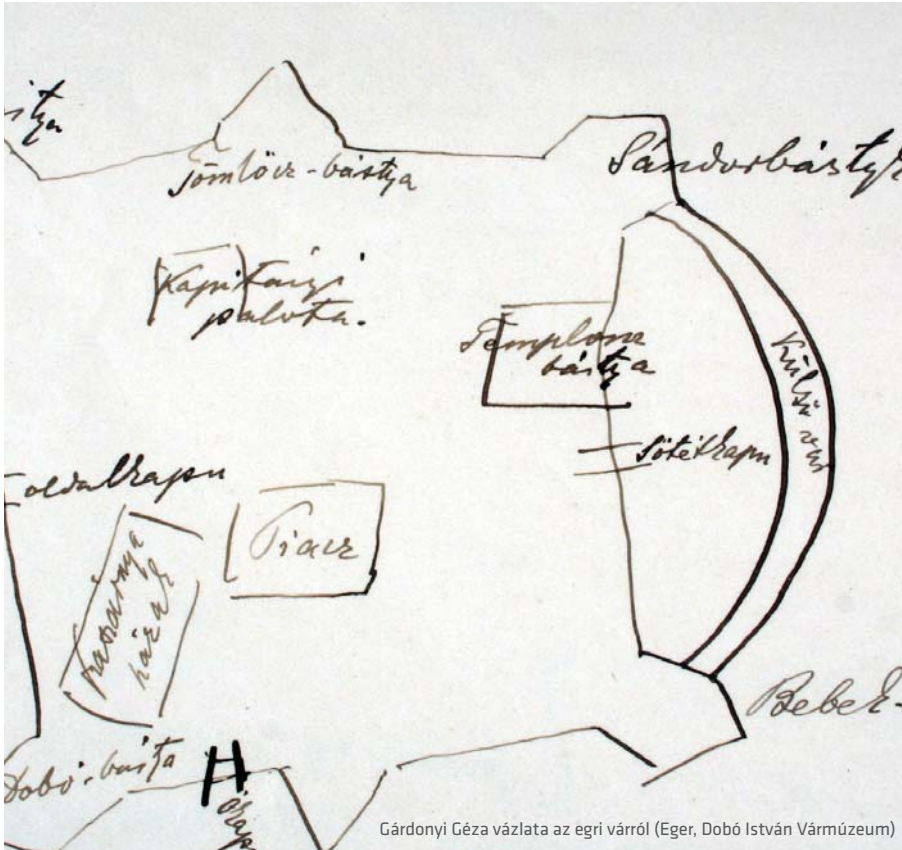
Gergely deák szorosabb kapcsolatát jelzi a királyi udvarral, hogy 1547-ben királyi udvarnoknak nevezik. A királyi udvarba történő bejutását a tanulmányai végeztével segíthette távoli rokona, az egykor királyi titkárként szolgáló Bornemissza Pál püspök is.

A Bornemissza név melletti *litteratus* latin szó a középkorban, s még az újkor kezdetén is egyaránt jelentette a tudományokban jártas, vagy egyszerűen csak írástudó embert, s mint jelző *deáknak* fordítható. Egy biztos, hogy a kortársak Bornemisszát általában Gergely deáknak nevezték. Tinódi Sebestyén, aki személyesen ismerhette meg az 1552-es ostrom után Egerben a vitéz katonát, szintén Gergely deákként említi. Az elmondottakból Bornemissza Gergely deákról feltételezhető, hogy valahol magas szintű hadtudományi ismeretekre tett szert, s ez irányú ismereteit később is kamatoztatta. Nemeskürty István már korábban felvetette egy írásában, hogy Itáliában tanulhatott talán mint hadmérnök.

Sokatmondó az a vándorút, amelyet Török Bálint kiszabadításáért tesznek meg. Hogy ez miért is került a regénybe, erről az író így gondolkodik: „lehetetlen volt olyan életrajzot írnom, hogy az olvasók sírva tegyék le a kezükből. Ezen úgy segítettem, hogy az elejére fordítottam annak a nehéz sorsnak a képét, amely őt érte. Az olvasó a regény első felében

megismeri a magyar rabok útját és a héttornyú börtönt, anélkül hogy csak sejtene is, hogy mindezt azért mondom el, hogy mikor a regény végére ér, gondolatban visszahelyezhesse az érdekes hőst a regény első felében rajzolt állapotokba. Furcsa munka ugye? Munkának furcsa, olvasmánynak nem. Az olvasó csak a regény utolján veszi észre, mint a sorban menő ember, aki az út végén visszafordulva látja meg, a fák egységét, s visszafelé is elméláz a megtett út érdekességén.” Néhány utalást is tesz arról, hogy milyen sors várt Gergelyre. Mindenképpen nagy írói bravúr ez a szerkezeti megoldás. Mind az események időrendi sorába, mind pedig a regény mondanivalójának megfogalmazásába remekül illeszkedik. Értésülünk a jövőről jelen időben úgy, hogy egy pillanatra sem török meg az idill.

A valóságban 1554 októberében egy portya során a hatvani törökök parancsnoka, Veli szandzsákbég Pásztó környékén Bornemisszát és kapitány társát, Zolthay Istvánt törbe csalta és foglyul ejtette. Kiszabadításukért I. Ferdinánd király is közbelépett, de csak Zolthayt sikerült kiváltani. Bornemisszát a szultán rabjának tekintették, és 1554 végén Konstantinápolyba szállították. Általában a török szultán rabjait pénzen meg lehetett váltani, ezért hosszabb-rövidebb idő után majdnem mind kiszabadultak.

Gárdonyi Géza vázlata az egri várról (Eger, Dobó István Vármúzeum)

Venczel Vera Cecey Éva szerepében az Egri csillagok című film forgatásán, Inkey Tibor felvétele (OSZK)

Csak az olyanok nem térhettek haza, akik a töröknek igen sokat ártottak, vagy olyasmit követtek el, ami miatt szabadulásuk lehetetlenné vált.

A különböző források egybehangzóan Kara Ahmed nagyvezír bosszújának tartották Bornemissza Gergely 1555. szeptember 22. előtti kivégzését, aki így vett elégtételt az 1552-es egri kudarcért. A sors ironiája, hogy őt is elérte a végzete, mivel hat nap múlva Szulejmán megfojtatta Gergely deák gyilkosát.

Az egri vár 1552-es ostroma alatt Bornemissza bizonyította, hogy mesteri módon ért a várvédelemhez és a tüzes szerszámok készítéséhez. Az ostrom után viszont mint egri várkapitány és udvarbíró, aki alá az egész vártartomány tartozott, sürgősen hozzáfogott a vár újjáépítéséhez, amelyeket a saját tervei szerint végeztetett. Az egyik a ma is meglévő Gergely bástya, amely a (város felőli) kapu védelmére épült. Gergely deákról tudjuk, hogy ágyúkat is öntetett. Ezek egyike a felirata alapján 1554-ben az ő neve alatt készült. Ez az ágyú ma is megtalálható a drezdai Zwinger gyűjteményében, amely egy rövid csövű, úgynevezett mozsárpantanyú.

A regény egyik legkedvesebb alakja Cecey Éva, Vicuska. Ő nem létezett a valóságban, de alakja nélkül aligha lehetne a regény az, ami. A szerelmes fiatal lány, a nagyszerű anya, a férjét mindenben tá-

mogató feleség – Gárdonyi nőideálja ez a kedves teremtés. Olyannyira összeforrta személye Gergőével, hogy nagyon sok Egerbe látogató érdeklődik sorsa felől, sőt többen keresik őt az egri hősök várban található névsorában.

Bornemissza Gergely deák első feleségeként Fügedy (vagy Figedy) Erzsébet neve ismert, akitől fiai, György és János születtek. Végül is Gergely deák az első felesége révén rokona annak a Figedy János egri lovas tisztnak, aki egyben harcostársa volt az 1552-es egri várvédelem során. Az első házasságból született Bornemissza gyerekek védelme és nevelése később is összekapcsolja őket. Ezért jelöli meg Figedy Jánost Bornemissza a végrendeletében gyermekei gyámjának és jószágai őrjének. Gergely deák második felesége Sighér Dorottya volt. A már említett Sighér család révén Bornemissza sógora volt Mekcsey István egri várnagynak, mivel tudjuk azt, hogy Mekcsey István testvérét, Sárát vette nőül Sighér Mátyás. Ezért nem véletlen az sem, hogy Mekcsey István haláláért, miután Várkonyban (Borsod megye) egy támadás során megölték a leköszönt egri várnagyot, Bornemissza utóbb szabályos vérdíjat szedett a faluban, s ezzel torolta meg sógora halálát.

A történelem hősei, mindennapi emberei sokféleképpen éltek, gondolkodtak. Ennek teljes ábrázolása adhat reális

képet az adott történelmi korról. Így lehet bepillantani a múltba. Ez az a mód, amit Gárdonyi választott regényei megírásához. Az egyének, a hősök lelkében, mindennapjaiban zajlik a történelem. Minden cselekedetükkel, érzésükkel, gondolatukkal, egész szellemükkel élik át a történelmi kort, amely így nem háttér, nem színfal, hanem megelevenedik a szereplőkben. Így lesz a történelmi regény „lámpás, amely bevilágít az elmúlt századok érdekes sötétségeibe”.

Gárdonyi tehát Bornemissza Gergely életén keresztül akarta ábrázolni a 16. század jeles évtizedeit. Mivel rendkívül széles alapokat vetett cselekményfolyamához, sok szálon futtatta az eseményeket, s hőseit több évtizeden keresztül szerepeltette, újra és újra felvillantotta egy-egy esemény kapcsán, így történt meg az, hogy az *Egri csillagok* az 1552-es események regényévé, ha úgy tetszik, az 1552-es események irodalmi adaptációjává válhatott. Talán senki sem tekint úgy a regényre mint Bornemissza Gergely életét elmesélő irodalmi műre. Mindenki az egri hősökről szóló regénynek ismeri. Gárdonyi felismerte, hogy ez a kor, s főként ez a történelmi esemény hőseket szült. S noha mindvégig érezzük, hogy központi szerepet kap Gergely leleményével, ötleteivel, az is nyilvánvalóvá válik, hogy ennek csak így volt értelme: egységbe forrva a többi várvédő törekvéseivel.

Az *Egri csillagok* mint emlékezhely

KUSPER JUDIT

Szerencsés helyzetben van az olvasó, amikor újra és újra nekiveselkedik Gárdonyi Géza nagyszabású és kultuszteremtő regényének, az *Egri csillagok*nak, hiszen mindig (de megkockáztathatjuk: már az első olvasás alkalmával is) egy olyan irodalmi és kulturális hagyományba lép, amely jelentős mértékben befolyásolja a mű befogadását. Az egyik kérdésünk éppen ezért az lehet, hogy ez a hagyomány milyen mértékben irányítja az olvasást, illetve hogyan alakul ki és működik az irodalmi mű kultusza?

Az immár évtizedek óta egyre népszerűbb emlékezetkultúra mást és mást kínál az olvasónak attól függően, mi válik fontossá, kérdéssé, problémává a múlt vizsgálata és megismerése során. A múlt viszont – időviszonyítási jellegénél fogva – soha nem ragadható meg a maga valójában, elvont fogalom csupán, amelynek nincs kézzel fogható léte, ezért beszélni sem könnyű róla. Ám maga a múltról való beszéd eleve létrehozza azt a „testet”, amely formálhatóvá, érthetővé, nyelvvé teszi mindazt, ami nem megfogható, s e nyelvi teremtés mellé odaállít – mintegy emlékműként – egy helyet is, aminek segítségével az emlékezet képes kifejteni hatását.

Az így megteremtődő emlékezhelyek sok esetben magát a múltat is képesek formálni, átírni, ugyanakkor jelenvalóvá is tenni, ami elmúlt, egyszerre létrehozva és áthidalva azt a szakadékot, amit a temporalitás teremt.

Számunkra Gárdonyi regénye kapcsán mindez nem elsősorban a történelem megtapasztalása felől válik izgalmassá, sokkal inkább e gazdag terep, az irodalom felől, amely egyszerre teszi lehetővé számunkra a megismerés és a megértés kettős momentumát, anélkül, hogy bármilyen megszorítással kelljen élnie.

Az irodalmi műalkotás az emlékezés egyik legkitüntetettebb terepe, ha úgy tetszik, helye (lám, az emlékezhely kifejezés máris új jelentést kap!), s ezáltal a kollektív emlékezet és tudás legfőbb terepe. Az *Egri csillagok*, lássuk be, évtizedek óta a magyar irodalmi kánon egyik legkitüntetettebb alkotása, már Gárdonyi Géza életében kötelező olvasmány volt, s azóta is tartja megtisztelő pozícióját, hiszen mindmáig része annak a nyílt kánonnak, amelyet nagyban befolyásolnak a mindenkorai iskolás (jelen esetben általános iskolai) tankönyvek és a különböző hatalmi és oktatáspolitikai pozíciók. A magyar általános iskolások (legnagyobb része) hatodik osztályban kötelező olvasmányként találkozik a tisztességes terjedelmű regénnyel. Sejthető: azt a korábbi koncepciót követve, hogy az adott tanév kötelező olvasmánya valamilyen mértékben támogassa az

abban az évben tanult történelem tananyag elsajátítását is, így kapóra jön, hogy Gárdonyi műve éppen a török megszállás korszakát dolgozza fel. Ez még nem lenne elég ahhoz, hogy a regény kultuszművé váljon, pedig e koncepciót támasztja alá az a tény, hogy 2005-ben egy televíziós játékban elnyerte a megtisztelő „Nagy Könyv” címet. Györke Ágnes, a mű keletkezését és recepcióját áttekintő alapos tanulmányában¹ is láthatjuk, hogy a regény a keletkezése óta eltelt bő évszázadban minden korszak és kánon ítézésének felkínálta az éppen megfelelő kanonizációs pozíciót: hol homéroszi eposzként viselte magán az eposzi, szakrális jegyeket, hol pozitivista, a valóságot tükröző történelmi regényként beszéltek róla, és mindez a népszerűségét nem csorbitotta. Talán éppen ezért érezhetjük úgy, hogy olyan irodalmi alkotással van dolgunk, amely – éppen kultuszjellegéből adódóan – túlkanonizált, s ezáltal szinte lehetetlenné teszi az újraértelmezést és a korábbi, túl stabil pozíciókból való kimozdítást. (Érdeemes megjegyezni, hogy amíg az *Egri csillagok* a nyílt kánon szerves része, addig Gárdonyi többi műve lényegében kánonon kívüli. Regényei közül említhetünk meg néhány ismertebbet, például az *Isten rabjait*, *A láthatatlan embert* vagy az *Ida regényét*, illetve a szintén iskolás könyvekből ismert néhány novelláját.) A kultuszművé válás viszont lényegében az ártalmatlanná tétellel (azaz a „magas” irodalomból az ifjúsági irodalomba helyezéssel) egyszerre zajlott, hiszen a kánon a gyermeki irodalom részévé tette – s ezzel egy időben s éppen ezáltal a közös tudás részévé – az általános iskolai tananyagának köszönhetően.

A közös tudás részévé válik a mű akkor is, amikor – lényegében reflektálatlanul – bekapcsolódik a kora újkori kollektív tudatelemek hagyományába. A keresztény–iszlám oppozíciót, amely az ábrázolt korszak egyik lehangsúlyosabb tudáseleme, képes szöveggé tenni, méghozzá úgy, hogy nem a magas irodalom, hanem a populáris regiszter nyelvén szólal meg: a mű részévé válik a gyerekdalok, csúfolók, népdalok világa, és fontos szereplővé a vándorénekes, Tinódi Lantos Sebestyén, akinek alakja és műve kicsinyítő tükröként is értelmezhető. Így a mű nemcsak történelmi, hanem nyelvi-poétikai szempontból is része és folytatója egy hagyománynak, amely lehetővé teszi, hogy hidat építsünk a múlt és a mindig újratemtődő jelen közé nyelvi-kulturális szempontból. Igaz, hogy műfaji tekintetben történelmi regényről beszélhetünk, de éppen a múlt és a nyelv ilyen felidézése készítet bennünket arra, hogy nem szakrális, hanem poétikai-retorikai értelemben eposzként, eposzzerű műként értelmezzük az *Egri csillagokat*. Nem cé-

Körösfői-Kriesch Aladár: Dobó István az egri nők segítségével megvédi Eger várát a töröktől, 1898 (Eger, Dobó István Vármúzeum)

lom itt, hogy a bahtyini poétikát követve az eposzszerűség és a regényszerűség jegyeit vizsgáljam a műben (ez nem is adna választ a kérdéseinkre), inkább az emlékezés és az emlékezet-helyek lehetséges értelmezéseinek segítségével próbálok rávilágítani arra, miért vált Gárdonyi regénye kultuszregénnyé.

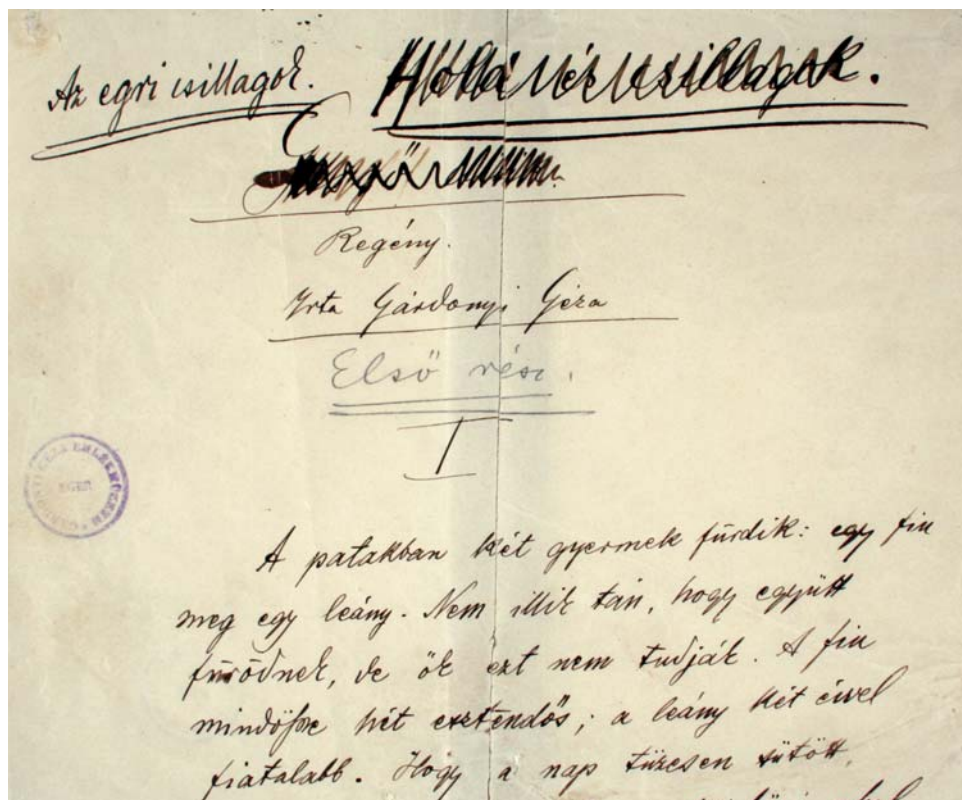
Pusztán a történelmi emlékezés, a megismerés vágya nem lenne képes létrehozni sem magát a kultuszt, sem az emléke-zethelyet, amely jelenvaló mind a mai napig – persze nem tudjuk, hogy a regény nélkül is emlékezet-helyként működne-e. Az egri vár az ország egyik leglátogatottabb látványossága, nem ritka, hogy a hatodikos osztályok éppen a regény olvasása után látogatnak a várba, hogy a dicső csata helyszínét keressék. S a hangsúly itt a dicső csatán van, hiszen – a magyar történelmi regények közül szinte egyedülálló módon – a dicsőség, a győzelem az, ami a történelmi emlékezet irányát kijelöli. Mi tagadás, nem sok győztes csatát tudunk felsorolni, amelyhez egyrészt emlékezet-hely, másrészt az emlékezetet ébren tartó irodalmi műalkotás kapcsolódik, s ez minden-képp az egyik lehetséges megközelítésmódot és olvasásmódot is meghatározhatja: az Aleida Assmann-nál olvasott három kitüntetett nemzet-szerepből (győztes, mártír, áldozat)² itt a győztes kerül előtérbe, még akkor is, ha a pozitívista olvasat tudja, hogy az egri várvédők dicsősége nem volt végső győzelem, s akkor is, ha – mintegy párhuzamos olvasatként – Török Bálint sorsa felkínálja a másik nemzet-szerepet, a vesztesét,

áldozatét. A különböző olvasatok viszont különböző identitás-erősítő pozíciót kínálnak fel, s ezek közül – szükségszerűen – a győztes-narratíváé a diadal.

A történelmi esemény és a hozzá kapcsolódó hely viszont nem tudná kijelölni az emlékezet lehetőségét: az emlékező (a regény) teremti meg a helyet emlékezet-helyként, így már nem egy vár a sok közül az egri vár, hanem az a hely, amely – egy narratív teljesítményhez kapcsolódva – képessé válik kultikus szerep betöltésére.

A mű pedig tovább tudja erősíteni ezt a kultikus szerepet az eposzszerű jegyekre építve, kihasználva a szöveg retorikai meghatározottságát: olyan hősokeket képes teremteni, akik nem idegenként, hanem sajátként jelennek meg, a befogadó ismerősként tekinthet rájuk akár Tinódi históriájából³, de akár a népmesék legkisebb fiú-alakjából is, hiszen Gergő, az árva fiú lesz az, aki a mű hősévé válik. Az elbeszélő a befogadókkal közös tudásra épít, hősei is azok az allegorikus figurák (török, magyar, cigány, áruló), akik ismertek lehetnek a korabeli históriákból és a népmesékből, s emellett a mű – a népmesék szűzségét követve – a megbomlott rend helyreállítására törekedve a megnyugtató zárlat, megoldás, pozitív befejezés irányába halad.

A részletek és apró (ám fontos) képek mellett viszont lát-hatjuk, hogy a regény egésze belép egy nagyobb allegorikus rendbe, többféle értelmezést is felkínálva az olvasónak.

Gárdonyi Géza: *Egri csillagok*, kézirat (Eger, Dobó István Vármúzeum)

A nyitó jelenetet, amikor a két gyermek a patakban fürdik, majd megjelenik Jumurdzsák, sokan, sokféleképpen értelmezték. Györke Ágnes paradicsomi jelenetként olvassa, ahol Jumurdzsák a kígyó, a csábító, így az *Egri csillagok* Gergely és Éva paradicsomból való kiűzetésének a története.⁴ Nem elvetendő a bibliai párhuzam, mégis inkább tágitani kellene a lehetséges értelmezések körét. Olvasatomban a regény közelebb áll a népmesék szerkezeti felépítéséhez, ahol a kiindulópont az egyensúly megbomlása, amit bármilyen hiány, vétek, vágy stb. előidézhet, a hős feladata pedig az lesz, hogy ezt az egyensúlyt, magát a rendet visszaállítsa, s eközben bejárja a maga – csöppet sem egyszerű – útját. Ebben az olvasatban Jumurdzsák inkább ördög, aki szintén csábít, emellett nincs sarka a csizmájának⁵ (ahogy a népmesék ördögének sincs), félszemű, csúnya. Akár kicsinyítő tükröként is olvasható viszont, hogy a töröktől már az elején meg lehet szökni, s ahogyan két kisgyerek megmenekül elrablójuktól, úgy sikerülhet a nemzetnek is legyőznie a törököket. A történet pedig az allegorikus úttá válik, amelyen végigkövetjük a hőst, így képes a szöveg megnyitni azt a kollektív tudatelemet, amely lehetővé teszi az én-tudat mellett a mi-tudat, s ezáltal a kollektív identitás kialakítását.

Ezen olvasat során nem megismerjük a múltat, hanem sajátta tesszük, így válik az emlékezhely, Eger is toposszá, a regény pedig a közös tudás részévé: a mondatai szállóigévé lesznek, a várvédők esküjét kívülről fújja minden iskolás,

a hősök archetipikussá válnak, az egri nők dicsőségét, hősiességét mindenki közmondásosan emlegeti, emellett Székely Bertalan festményéről is visszaköszönnek, a regény szereplőinek neve pedig még köznevesült is, hiszen a félszemű embert jumurdzsákként emlegetik. Újabb keletű városi legenda, hogy a volt francia elnök, Nicolas Sarkozy a regény cigány hősenek, Sárközynek a leszármazottja.

A mű nem csak a nyelvi szinteken fejt ki hatását: a szöveg térré válik az egri várban, hiszen a regény alapján próbáljuk azonosítani az egyes helyszíneket, járjuk be a kazamatát, másszuk meg a bástyákat, vagy éppen csodáljuk meg Bornemissza Gergely tüzes kerekét. Ám nem csupán a mű hősei és a textus válhatnak emlékezhellyé, hanem – a kultusz hozadékaként – a szerző is. Mind az Egerben található Emlékház, mind az egri, érsekkerti szobor szerves része az

emlékezhelynek, emellett érdemes elgondolkozni az egri várban, Gárdonyi sírján található feliraton is. „Csak a teste!” – olvashatjuk a sommás mondatot, amely egyszersmind felhívás a továbbgondolásra, értelmezésre.

Az emlékezet jelen idejévé tételének számos módja van, láthatjuk, hogy egy irodalmi műalkotás, az *Egri csillagok* nem pusztán emlékezetünk irányát befolyásolja, hanem magát az emlékezetet és az emlékezhelyek kialakulását is. Nem tudjuk persze megmondani, hogy a regény megszületése nélkül is ilyen vagy hasonló kultusz övezné-e az egri várat vagy éppen a hozzá kapcsolódó történelmi eseményeket, ám – a többi vár példáját látva – nem valószínű, hogy irodalom nélkül ilyen mértékben válhatott volna a kollektív tudás részévé a történelem ezen szelete és ez az emlékezhely. Szükségünk van a helyekre, hogy emlékezzünk – ugyanakkor szükségünk van azokra a virtuális helyekre, amelyek mindig jelen időbe képesek helyezni a múlt eseményeit, lehetővé téve, hogy a mindenkor olvasó ugyanúgy az imaginárius világ részese legyen, mint bármelyik fikciós történetnek. Emellett láthatjuk azt is, hogy – egy izgalmas oda-vissza működő játék részeként – Eger is sokat köszönhet a regénynek, amely a mi-identitást több lépcsőfokon keresztül (én, a hős – mi, az egriek – mi, a magyarok) képes megvalósítani, ezzel a magyar irodalom egyik legmarkánsabb identitáserősítő alkotását létrehozva.

¹ Györke Ágnes: *Homéroszi eposztól a Nagy Könyvig* = SZEGEDY-MASZÁK Mihály szerk., *A magyar irodalom története II.*, Gondolat Kiadói Kör Kft., Budapest, 2007, 625–638.

² ASSMANN, Aleida: *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, C. H. Beck, München, 2006, 64.

³ Hasonló dolog történik Arany Jánosnál is, amikor a Toldihoz, a leginkább eposz-szerű művéhez Ilosvai Selymes Péter Toldiját használja fel – ezzel teremtve meg az összekötöttest a múlt és a jelen narratív emlékezte között.

⁴ Györke: i. m., 632.

⁵ GÁRDONYI Géza: *Egri csillagok*, Holnap Kiadó, 2012, 36.

Erősz hatalma

NÉMETH ZOLTÁN

Az időbeli távolság mellett mint olvasónak minden klasszikus mű értelmezésekor szembe kell néznünk egy másik elidegenítő effektussal is: az irodalomtörténetbe került alkotásokat körülvevő muzeális dermedtség állapotára gondolunk. Gárdonyi Géza *Egri csillagok* című regényére többszörösen is érvényes ez a klasszikus szövegeket fenyegető veszély. Nemcsak a regény kanonikus helye, hanem népszerűsége, illetve az a tény, hogy egyre inkább a gyermekirodalom részeként kezeli a recepció, azt a képzetet erősíti, hogy mintha az *Egri csillagok* kimerült volna, illetve kikerült volna a kortárs progresszív irodalomelméleti irányzatok érdeklődési köréből. Sőt talán nemcsak az említett regényre, hanem magára az egész Gárdonyi-életműre is vonatkozhatna a fenti állítás.

Ez a helyzet azonban a magyar irodalomtörténet-írás azon vakfoltjaira is fényt vet, amely számára a populáris művek, illetve a gyermekirodalmi alkotások mintha másodlagosak lennének, mintha fenntartható lehetne egyfajta műfaji hierarchia, amelynek működtetésével az említett alkotásokat eleve másodrendűnek és kevésbé értékesnek lehetne tartani. Pedig – mint arra Györke Ágnes utal – „Érdemes [...] közelebről is szemügyre venni, hogy mit is rejt magában ez az ártatlannak tetsző szöveg, illetve a Gárdonyival foglalkozó szakirodalom. A »magyar Homérosz« érinthetetlen alakja és eposzá váló regénye mögött ugyanis egész huszadik századi irodalomtörténetünk során politikai-ideológiai kérdések lappantak, és nincs ez másként a jelenben sem: a regény hangos ünneplése és a kritika zavart hallgatása nemcsak arról árulkodik, hogy a »nemzet regénye« nem találja helyét a huszonegyedik században,

hanem felvet jó néhány kérdést a regény ideológiai tartalmát és beágyazottságát illetően is.”¹

Az utóbbi évtizedek irodalomelméleti irányzatainak egymásra torlódása, a 90-es években tapasztalt „irodalomelméleti bumm” jelensége ugyanakkor azt is maga után vonta, hogy egyetlen beszédmód, egyetlen megközelítésmód sem sajátíthatja ki önmaga számára az értelmezés menetét. A Gárdonyi-életmű újraértelmezése is minden bizonnyal az egymástól eltérő nézőpontokon és értelmezői nyelveken keresztül képzelhető el, vagyis a különböző irodalomelméleti irányzatok (recepcióesztétika, a dekonstrukció, a kulturális antropológia, az újhistorizmus, a feminizmus, a posztkolonializmus, az ökokritika, a multikulturalizmus, a pszichoanalitikus kritika, a kognitív irodalomtudomány...) eltérő megközelítésein keresztül.² Jó esetben az ilyen típusú újraértelmezési folyamat egymást kiegészítő, egymásnak sok esetben ellentmondó véleményeket mozgósít, vitákat hoz létre, amelyek zajló mozaikszerűségükben képesek kimozdítani a klasszikus műalkotást az időbeli távolság idegenségéből és a muzeális dermedtség állapotából.

Egy olyan értelmezésajánlat, amely Gárdonyi *Egri csillagok* című regényét erotikus szöveggént értelmezi, talán elsőre meredeknek tűnik, de nem áll teljes ellentmondásban a recepcióval. Kispéter András szerint „A regény lapjait átszövi Bornemissza Gergely és Cecey Éva tiszta, mindent beragyogó, odaadó szerelme. Az első jelenetben Gergellyel a patakban fürdő öt éves Vicuskát nyolc év múlva látjuk csak viszont a királyné udvarában, a kis János Zsigmond bölcsőjénél. A gyermekkori játszótársi vonzalom rajongó szerelemmé, egymás

iránti hűségfogadalommá érlelődik ekkorra a két fiatal szívében, amely később a legnagyobb tűzpróbákat is kiállja. Gárdonyi megálmodott, de soha meg nem valósuló szerelmi eszményét, a férfi és nő teljes lelki és testi harmóniáját rajzolja meg Gergely és Éva szerelmében.”³ Z. Szalai Sándor szerint „A hőstettek végrehajtását csupán valamilyen külső körülmény nehezíti meg, vagy személyi környezetük késlelteti. Mint ahogy Éva és Gergely állhatatos szerelmét az udvari intrika felhőzi be: az érzések ingadozása kizárt. A közös fogság predestinálja – s a közös kaland élménye a délkeleti veszelés portyán csak megerősíti – együvé tartozásukat. Az elibük tornyosuló akadályok is hasonlóak, mindkettejük számára egyformán leküzdhetők.”⁴

A regény közismert első sorainak erotikus töltetű jelenete az ősi aranykor képzetét idézi fel: „A patakban két gyermek fürdik: egy fiú meg egy leány. Nem illik tán, hogy együtt fürödnek, de ők ezt nem tudják: a fiú alig hétesztendős, a leány két évvel fiatalabb.

Az erdőben jártak, patakra találtak. A nap tüzesen sütött. A víz tetszett nekik.

Először csak a lábukat mártogatták bele, azután beleereszkedtek térdig. Gergelynek megvizesedett a gatyácskája, hát ledobta. Aztán az ingét is ledobta. Egyszer csak ott lubickol meztelenen mind a kettő.

Fürödhetnek: nem látja ott őket senki. A pécsi út jó messze van oda, s az erdő végtelen. Ha valaki meglátná őket, lenne is nemulass! Mert a fiúcska csak hagyján – az nem úrfi; de a leányka az a tekintetes Cecey Péter úr leánykája – kisasszony –, és úgy illant el hazulról, hogy senki se látta.

Még így csupaszon is látszik rajta, hogy úrileány: kövér, mint a galamb,

Szász Endre látványterve az *Egri csillagok* című filmhez (Magántulajdon)

és fehér, mint a tej. Ahogy ugrándozik a vízben, a két kis szöszke hajfonat ide-oda röppen a hátán.

– Derdő – mondja a fiúnak –, úttynk!

A Gergőnek nevezett, soványka, barna fiú háttal fordul. A leányka belekapaszkodik a nyakába. Gergő megindul a part felé, a leányka meg a víz színén lebeg és rugódozik.⁵⁵

Györke Ágnes a paradicsomi állapotokat értelmezve egyrészt a bibliai teremtéstörténet felől olvassa ezt a jelenetet, másrészt a pszichoanalitikus kritika terminológiai szótárát hasznosítva utal a szimbolikus előtti tartományra: „A patakban lubickoló gyermekek úgy jelennek meg, mint az eredendő pár, akik a felnőttek ismeretlen és idegen világával szemben, az erdei tisztás és patak ártatlan világában teremtik meg naiv és törékeny paradicsomukat: ezt húzza alá a gyermekek meztelensége, a rengeteg kicsinyítő képző és gyakorító ige, a lábak »belemártogatása« a vízbe, Gergely »megvizesegett gatyácskája«, és így tovább. Mintha valamiféle modern teremtéstörténet első bekezdéseit olvasnánk, a bűnbeesés előtti édenkert történetét, amely egyrészt bibliai allúziókat hoz játékba, másrészt pedig (Lacan terminusával élve) szimbolikus előtti világrendbe enged bepillantást, amelyben a gyermekek számára még nincs jelen az »illik/nem illik« kérdése: »Nem látja ott őket senki. A pécsi út jó messze van oda, s az erdő végtelen. Ha valaki meglátná őket, lenne nemulass!» (7). A gyerekek ártatlan és törékeny paradicsoma szinte kívül kerül a felnőttek világán, afféle preszimbolikus dimenzióvá válik, amely úgy tud »édeni« maradni,

hogy kiiktatja a törvények által szabályozott világot. Bár az elbeszélő tisztában van a gyermeki paradicsom törékenységével és a rajta kívül eső világgal (»nem illik tán, hogy együtt fürödnek, de ő ezt nem tudják«), a gyerekek számára ez ekkor még nem létezik; a »bölcshőként« szolgáló édenkert jelenti számukra azt a világrendet, amelyben még nincsenek korlátok, és amelynek ártatlan tisztasága megalapozza a regényben később visszatérő magyar nemzet vízióját.⁵⁶

A jelenetnek azonban létezik egy másfajta olvasata is, amely talán még ősiabb a bibliai utalásnál: a platóni *Symposion* szerelemfilozófiai dialógusaiból ismertté vált ősi mítoszról van szó, amelyet Arisztophanész mesél el. Eszerint az őskorban „az emberi nemek száma három volt, nem kettő, mint most, férfi és nő, hanem volt még egy harmadik is, amely egyesítette magában a kettőt. Ennek csak a neve maradt fenn, ő maga eltűnt. Valamikor ugyanis az androgünosz, azaz férfινό külön nemnek számított, amelynek alakja is és neve is mindkét nemből: a férfiből és a nőből állt.⁵⁷ A mítosz szerint ekkor még minden ember négy kézzel és négy lábbal rendelkezett, gömb alakjukból adódóan „karikázva haladtak előre”, s olyan felfuvalkodottak voltak, hogy megostromolták az Eget, s az istenek leigázására törekedtek. Ezért Zeusz megbüntette, kettéhasította őket: „Miután az emberi természet így kettéhasított, ki-ki sóvárgott a másik fele után: egymást átkarolták, és úgy tartották átölelve, mert csak egyesülni áhítoztak, és inkább meghaltak az éhségtől és tétlenségtől, mert egymás nélkül semmit sem akartak csinálni.⁵⁸

Az *Egri csillagok*ban ilyen androgün lényként jelenik meg Gergő és Vicuska. Nem ismerünk a regényben olyan jelenetet, amikor lélekben egymástól távol álltak volna, és az egész mű úgy is értelmezhető, mint azoknak az akadályoknak a legyőzésére tett erőfeszítésként, amelynek célja a teljes önfeladás, a teljes egyesülés, a vágyak, Erősz hatalmának alávetett férfi és nő egymást keresése. A regényben egyetlen pillanatra sincs kétely a két főszereplőben önmaguk érzéseit illetően. Bármilyen akadállyal találkozunk a történetben, az mindig külső (emberi vagy történelmi) kényszerek mentén artikulálódik, s a két főszereplő dialógusa ebben a tekintetben minduntalan a szerelmi vágy és a hűség megerősítésében érdekelt: „És még egynehány lépést mentek hallgatva. Gergely a fejét rázta:

– Érzem, hogy te nem leszel az én feleségem.

És sóhajtott.

– Én meg érzem, hogy az leszek – felelte vigasztalón a leány.

A fiú ránézett. A szemébe nézett.

– Ígéred nekem?

– Ígérem.

– Lelkedre?

– Lelkemre.

– És ha a szülőid mást akarnak? És ha a királyné mást akar?

– Megmondom nekik, hogy mink már megegyeztünk.⁵⁹

Ugyanezt az állapotot erősítik a belső monológok és a narrátor szólamai is: „Azon az ünnepi estén, mikor Gergellyel találkozott, fölébredt benne a régi érzés: hogy egy ő Gergellyel. Gondolt ő előbb is rá, de hogy mindenfelől kényszerítették, nem bírt szabadulni. Gergelynek se

Jelenetfotó az Egri csillagok című filmből, Inkey Tibor felvétele (OSZK)

háza, se földje, se maga asztala; gyámság alá kötött, fiatal legény. Még csak levelezniük se lehet. Kezdett meghajolni a sorsának.

De Gergely megjelenése minden más erőt lerontott.

A nő a szívével gondolkodik. Évának azt mondta a szíve: Ez a te igazi párod! Ha az egész világ ellene beszél is, neki vagy teremtvél!

És ő kitepte magát az okoskodásokból, és követte azt a belső szót, amely hatalmasabb volt a királyné szavánál, hatalmasabb az anyja szavánál is.¹⁰

A szerelem az *Egri csillagok*ban tehát végletesen egysíkú és szinte monolitikusan tökéletes, ahonnan nincs tovább: a tökéletes összeolvadás, a kétely nélküli önfeladás, az én határait a szerelmi párkapcsolatban feloldó, az ógörög mítoszok androgünoszainak mintájára létrejövő férfινό áll előttünk, amely egy ősi, paradicsomi, aranykorbeli állapotot képvisel. Ez a regény narrációjára is alapvető hatást gyakorol, hiszen önmagában nem túl sok lehetőséggel bír egy ilyen probléma nélküli szerelem. Vagyis a re-

gény szerkezete szükségszerűen ennek a tökéletes lénynek a megbontására irányuló kísérletekből, illetve azok kudarcából áll, olyan narrációs hullámváz által, amely az „elszakadás – egymásra találás” viszonyait játssza el, feszültséget keltve az olvasóban. (Ebből a szempontból a gyermek Gergőt magával vívő Dobó, majd Somogyi Gábor pap, később Ceceyék, illetve Izabella királyné házassági terve, valamint Dobó az egri várostrom idején ugyanazt a szerepet játsszák el – az elszakítási jelenetek előmozdítóvá válnak.) Másrészt éppen az erotikus regényként való értelmezés lehetősége miatt is válik az *Egri csillagok* körkörös szerkezetűvé, az örök visszatérés képzetének a megvalósulásaként: a regény végén visszakért Jancsi alakjában szimbolikusan Bornemissza Gergő és Cecey Vicuska talál egymásra – újrajátssza a regény eleji jelenetét.

Az *Egri csillagok*knak ez a tökéletes szerelmet középpontba állító szerkezete azonban nem áll önmagában az életmű egészében. Gárdonyi legtöbb regényének, illetve elbeszéléskötetének szintén központi gon-

dolata a szerelem lehetetlensége, a férfi–nő kapcsolatok összetett viszonyainak megjelenítése, a boldogságkeresés, a vágy, a férfi és nő vágyának beteljesíthetetlenége és beteljesíthetősége. Ha Gárdonyi műveit Erősz hatalma, az „erotikus narráció” szempontjából helyezük el, akkor *A lámpás* (1895), *A láthatatlan ember* (1902), *Az a hatalmas harmadik* (1903), *az Isten nabjai* (1908), *a Hosszúhajú veszedelem* (1912) című „agglegény-elbeszélések” és *az Ida regénye* (1924) egy olyan lépcsőzetes sorozatot hoz létre, amely a teljes szerelmi reménytelenségtől a bonyolult egymásra találási folyamatok fokozatain át a születéstől a halálig megbonthatatlan szerelmi egység, a tökéletes szerelem ideájáig terjed. Ezek a művek a reménytelen szerelem különböző fokain állnak – de végső soron mind az *Egri csillagok*-féle idealizmushoz viszonyítódik, hiszen ebben a sorban az *Egri csillagok* a végpontot képviseli, egy tökéletes, platóni-arisztophánészi értelembe vett összeolvadást, amely minden kettévágási kísérletet kiáll, a tökéletes szerelem mitikus képét – amely a brutális, barbár idők próbáját is kiállja.

¹ GYÖRKE Ágnes: *Homéroszi eposztól a Nagy Könyvig* = SZEGEDY-MASZÁK Mihály – VERES András: *A magyar irodalom története II*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007, 625.

² Erre példákat is tudunk hozni: BÓKAY Antal az *Egri csillagok* orientalizmusáról írt a Lettrében (2008 Tél), SZŰK Balázs pedig az *Egri csillagok* cigányképét vizsgálta a Látó 2012 februári számában

³ KISPÉTER András: *Gárdonyi Géza*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1970, 77.

⁴ Z. SZALAI Sándor: *Gárdonyi Géza*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977, 150–151.

⁵ GÁRDONYI Géza: *Egri csillagok*, Móra Kiadó – Kárpáti Kiadó, Budapest – Uzsgorod, 1978, 5.

⁶ GYÖRKE: i. m., 631.

⁷ Platón: *A lakoma. Phaidrosz*, ford. TELEGDY Zsigmond, Ikon Kiadó, Budapest, 1994, 33.

⁸ Platón: *Lakoma, ford. Jánossy István* = <http://mek.oszk.hu/06100/06151/06151.htm#19>

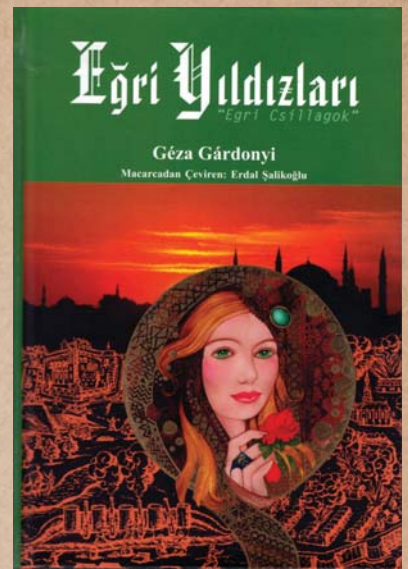
⁹ GÁRDONYI: i. m., 144.

¹⁰ *Uo.*, 207.

Egri csillagok a török égen

TASNÁDI EDIT

Az Egri csillagok a Gárdonyi-évben eljutott Törökországba is: Hóvári János turkológus és nagykövet, Fodor Pál turkológus, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának főigazgatója és Császtvay Tünde irodalomtörténész eligazító bevezetésével (és Kiss Gábor főkonzul utószavával) a részben török földön játszódó történet immár törökül is olvasható. A címben: Egri Yildizlari - a város oszmán kori török nevével találkozunk. A regény fordítóját, Erdal Şalikoğlu-t kérdeztük.

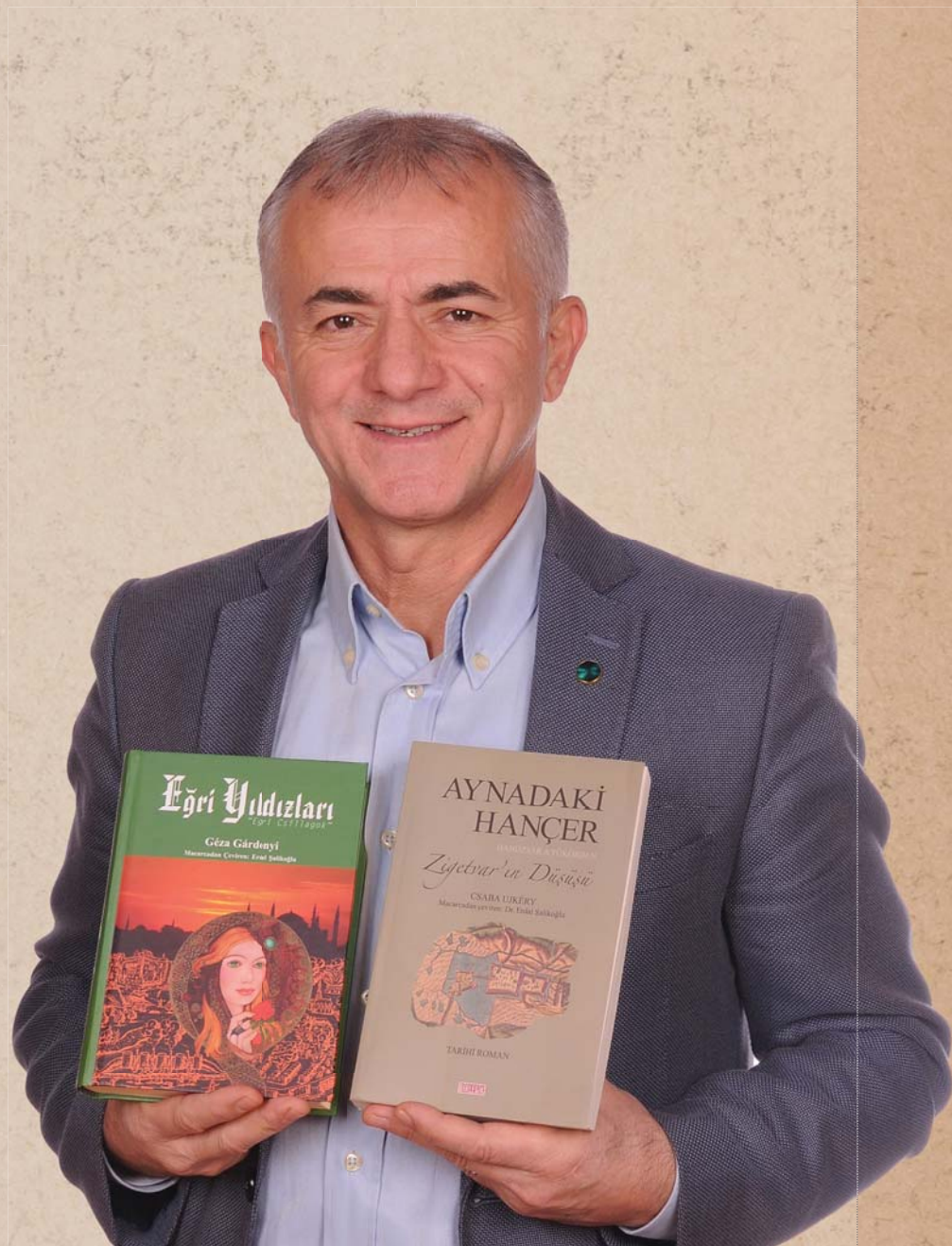

Erdal Şalikoğlu

– Az Ön eredeti szakmája orvos, és a '90-es évek elején, magyarországi szakorvosi tanulmányai során tanult meg magyarul. Megismerkedése Kobzos Kiss Tamással mindkettőjükre nagy hatást gyakorolt – ezt közös cédéik: a magyar és török nyelvű Asik Veysel-, illetve Yunus Emre-válogatás, és a közeljövőben megjelenő, ugyancsak kétnyelvű összeállítás (Pir Sultan Abdal és Balassi Bálint megzenésített versei) is tanúsítják. Milyen hatások vitték a muzsikálástól, a török népdal és a régi zene világától az irodalom felé?

– Kobzossal való megismerkedésünk óta valóban számos verset és éneket fordítottunk, hogy mindkét nyelven előadhassuk őket. Első prózai munkám erdélyi barátom, Beder Tibor emlékkönyvének fordítása volt. A könyv az általa rendezett VII. Mikes Kelemen zárandokútnak állít emléket. Következő munkám a témája miatt állt közel hozzám: a turkológus-zenész Sudár Balázs és az irodalomtörténész-zenész Csörsz Rumen István „Trombita, rézdob, tárogató...”. A török hadizene és Magyarország című könyvét ültettem át törökre. A fordítások kedvező visszhangja bátorított fel arra, hogy kézbe vegyem az Egri csillagokat.

– Hogyan esett a választása erre a nálunk kultikusnak számító, ugyanakkor Törökországban mindeddig ismeretlen regényre? Igaz, a szerző neve már ismerős lehet a török olvasók számára: a kiváló Macar Klasikleri/Magyar Klasszikusok sorozatban A láthatatlan ember és Az a hatalmas harmadik című regénye is megjelent törökül.

A csecsemő János Zsigmond Szulejmán előtt, török miniatúra 1541-ből (Isztambul, Topkapu Szeráj Múzeum)

– A megismerést mindennél előbbre valónak gondolom. Azt tudtam, hogy a magyarok mennyire szeretik, és milyen fontosnak tartják ezt a művet. Azt akartam, hogy az én népem is olvassa, és megismerje belőle, hogyan érez, és mit gondol magyar testvérnépünk közös múltunkról, a történelemről. Hogy miért fontos a megismerés? Azért, mert akit nem ismersz, azt nem szeretheted. Gyűlölni persze lehet anélkül is. De ha megismered a másikat, akkor legalább két lehetőség van: megszereted, vagy nem. De amilyen távol marad valaki a megismeréstől, olyan mélyen képes akár gyűlölni is. A másik ok, amiért lefordítottam, az volt, hogy ez a regény törökökről és magyarokról szól, s a megjelenése óta (1901) már vagy húsz nyelvre lefordították, de törökre nem! Ez elgondolkodtatott, majd döntöttem, és nekiálltam.

– Minden nép számára fontosak azok a művek, amelyek a pozitív nemzetudatot erősítik. Gárdonyi regénye – a nehéz körülmények között hősiesen helytálló magyar hősökkel – számunkra, magyarok számára ilyen mű. Hogyan látja ugyanennek a történelmi eseménynek, illetve a török szereplőknek az ábrázolását a másik fél, a török olvasó? Milyen visszhangot váltott ki körülükben a kötet?

– Nem az volt a vágyam, hogy a török olvasóknak tetszen, csak az, hogy elolvassák, elfogadják, és az ott írtak ismeretében forduljanak a testvér magyar néphez. De elmondhatom, hogy miközben fordítottam, nekem tetszett. Ugyanazokat a gondolatokat és érzéseket találtam meg benne, amelyeket mi is megtapasztaltunk saját történelmünkben, például Çanakkale (azaz Gallipoli) védelmében, amikor

egy talpalatnyi anyaföld megtartásáért kétszázötvenezeren üritették ki a vértanúság kelyhét, vagy ahogyan a hírneves hős, Oszmán pasa küzdött Plevne (azaz Plevén) védelméért.

Az *Egri csillagok* török fordítása még nem vert nagy visszhangot. Készült azonban róla egy fontos cikk: a Türk Dili Dergisi című nyelvészeti folyóiratban jelent meg Günay Karaağaç írása, amely értékeli a művet, és alapvetően jónak ítéli a fordítást.

– Mi jelentett nehézséget a munka során?

– Őszintén meg kell mondanom, hogy az elején egy kicsit nehéznek tűnt, de sok barátomtól kaptam tanácsot, amikor olyan nehézségekkel találkoztam, amelyeket nem tudtam megoldani; a legtöbbet Éva Aktürk tanárnőtől. A legnehezebb azonban a megjelentetés volt, ehhez hűséges barataimtól: Hóvári János nagykövet úrtól, Kiss Gábor főkonzul úrtól és Fodor Pál professzor úrtól kaptam segítséget. Mindnyájuknak nagyon hálás vagyok.

– Milyen újabb fordítói tervei vannak?

– Azóta lefordítottam Újkéry Csaba Szigetváron játszódó *Handzsár a tükörben* című regényét. Nemsokára meg fog jelenni. Most Beder Tibor *Gyalogosan Törökországban* című könyvét fordítom, majd Újkéry Csaba *Sziget pajzsai* című regénye következik a sorban.

– A Gárdonyi-regény kiadását segítette az Ön által útjára indított isztambuli Magyar Kulturális és Baráti Társaság is. Ennek munkájáról, programjairól is mondana pár szót?

– Két és fél évvel ezelőtt sikerült a Társaságot létrehozni. Azóta sok kulturális eseményt és ünnepséget rendeztünk a Magyar Klubban, amely tulajdonképpen egy bizánci pince. Már a harmadik majálist tartottuk az udvarán, és kétszer maskarást a pincében. Célunk, hogy az itt élő magyarok otthon érezzék magukat. Szívből támogatja munkánkat a főkonzul úr, a felesége és az egész magyar főkonzulátus, valamint két kiváló barátom, Dr. Sadreddin Apaydin és Dr. Ferda Ereren is.

EGRI CSILLAGOK

(RÉSZLETEK)

”

Szász Endre látványterve az *Egri csillagok* című filmhez (Magántulajdon)

Szeptember kilencedikén nem sütött fel a nap. Az eget szürke felhők takarták. A Mátra ormain is felhő ülte. Az idő egész nap olyan volt, mint a kényes gyerek arca, aki sírni akar, csak azt kell még kitalálnia, hogy miért sírjon.

A várban élénk nyüzsgés. Az ácsok az alsó piacon félöles karók végét csapkodják laposra. Mellettük egy-egy katona lyukat fúr a laposított végbe, s kereszt alakot formál belőlük. A harmadik csoport katona olajos-szurkos csepűt kötöz a keresztekre. A kereszték neve furkó. Már van egy halommal.

A sekrestye mellett az öreg Sukán vékával méri a puskaport. Parasztemberek apró bőrzacsókba tömik. Hordják a pattantyúsokhoz.

Ugyancsak a sekrestye mellett János tűzmester cserépből készült golyókat tömet puskaporral. Azok a labdák. Arasznyi puskaoros kanóc fityeg ki belőlük. Mikor meg akarják gyújtani, olyanféle drótos szerszámba teszik, mint a mai angol labdaütők. De dobják kézzel is, s a füles golyókat kopjával is. Készen van azokból is valami ezer.

Az Ókapu felé, ahol az alsó piaccal elválasztott, két hosszú házsor a kaszárnya, közsörúsök és lakatosok dolgoznak. Mindenkinek a fegyverét meg kell igazítaniuk, aki hozzájuk viszi.

A Sötét kapu mellett szépen épített föld alatti istállókban állnak a marhák. A mészárosok ott vágnak a fal mellett. A vér egy lyukon az árokba csurog. Négy-öt marhát vágnak mindennap a vár népének.

Gergely éppen a Sándor-bástyán állott. Gerendákból és deszkákból emelvényt ácsoltak ottan, hogy csapatosan is föl lehessen járni belülről a falakra.

Minden bástyánál van már olyan emelvény, de a Sándor-bástyán újra kell csinálniuk, mert nem jól ástak le egy cölöpöt, és mozog.

Dobó fölment rajta a tisztjeivel, s meg-megrázogatta az oszlopokat.

– Úgy kell ennek állnia – mondotta –, hogy akkor is megtartson száz embert, ha minden oszlopát ellövik. Támasztékot szögezzetek minden oszlophoz. És be kell meszelní vastagon.

A templom tornyán a kürtös egy hosszút rikoltott.

– No, mi az? – kiáltott fel Mekksey. – Itt vagyunk!

– Jönnek!

Ebből az egy szóból nagyon értettek a tisztek.

– Az előőrség jön!

Maklárig az öröknek hosszú láncolata állott már egy hét óta. Eleven teleszkóp, amely kinyúlt az abonyi mezőig, s éjjel-nappal a török megérkezését vigyázta.

Ezeket jelentette a jönnek!

Mekksey fölugrott a fal tetejére, és sietve indult a déli kapu felé. Maga Dobó is. A tisztek követték. A déli bástyán aztán megálltak, és ernyőzött szemmel néztek arra az útra, amely a kis Almagyar falun át a messze síkságból vonul egyenesen a várkapuig.

Az almagyari úton egy vágató lovas lehetett látni. Süveg nélkül jött. Piros dolmánya szíjon röpdösött utána.

– Az én katonám! – vélekedett Gergely. – Bakoccai!

Merthogy az a Bakoccai kitűnő lovas volt, és a sors gyalogossá tette, mindig azon rimázkodott, hogy lóra ülhessen. Így jutott ezen a napon őrszemnek is.

Ahogy közelebb érkezett, látni lehetett, hogy az arca merő egy vér, s hogy a lova oldalán valami dinnyeforma gömbölyűség lődörög.

– Az én katonám! – ismételte örvendezve Gergely, de most már szinte kiáltva. – Bakoccai!

– Verekedett! – mondta Dobó.

– Egri gyerek – felelte rá Mekksey.

– De az én katonám – szólt Gergely vissza. – Az én tanítványom!

A hírhözó nyomában még három ór rúgtatta az út porát. A többit tán levágták.

Hát itt a török.

Mit érezhetett Dobó e hírnek hallatára? Az a török had jön, amelyik a nyáron az ország két legerősebb várát rombolta le: Temesvárt és Szolnokot, s elfoglalta Drégelyt, Hollóköt, Salgót, Bujákot, Ságot, Balassagyarmatot – mindent, amit akart. Mert úgy indult el a török had, hogy ami még hátravan Magyarországból, beleigázza a szultán hatalmába.

Hát már itt tartanak. Százötvenezerényi emberarcú fenevad. Nagyobb részüket a zsenge gyermekkortól nyilazásra, lövésre, falmászásra, tábori életre nevelték. Kardjuk Damaszkuszban készült, vértjük derbendi acél, lándzsájuk hindosztáni mesterkovácsoktól való, ágyúikat Európa legjobb öntői alkotják meg, puskaoruk, golyójuk, fegyverük mérhetetlen és megszámlálhatatlan.

S velük szemben?

Itt áll ez a kis vár, s benne alig kétez ember, s alig hat régi, hitvány ágyú meg holmi lyukas vasrudak: ágyúnak nevezett szakállas puszkák.

Szász Endre látványterve az *Egri csillagok* című filmhez (Magántulajdon)

Mit érezhetett Dobó?

A hírhözö Bakocsi István feliramlott a várba, és leugrott a lóról. Megállt izzadtan, porosan Dobó előtt. A nyerge szíján egy göndör bajszú, barna török fej; öneki magának az egész bal arca végig fekete az aludt vértől.

– Jelentem alássan, vitéz kapitány uram – szolt a bokáját összeütve –, itt a török, az istenfáját!

– Az egész had vagy csak egy csapat?

– Az egész hadnak az eleje, kapitány uram! Nem láttuk az egészet az abonyi erdő miatt, de nagyon igyekeznek, az istenfáját! Ahogy bennünket megneszeltek, mindjárt elkaptak kettőt belőlünk, oszt még engem is hajsoltak valameddig; legutóbb ez a füstös, az istenfáját neki!

– Hát a társaid hol vannak?

A vitéz a kapu felé pillantott.

– Mosakodnak a patakban, az istenfáját!

– No – azt mondja Dobó –, mától fogva tizedes vagy. Eridj, és igyál egy icce bort, az istenfáját! – tette hozzá mosolyogva.

A vár udvarán mindenki odatologott, hogy a levágott fejet megnézze.

A beretvált fejnek egy hosszú fürtje volt középen. Annál fogva tartotta Bakocsi, s büszkén mutogatta.

A török megérkezésének hírére olyaná vált a vár, mint a zajgó méhkas. Mindenki Bakocsi köré csoportosult, hogy szavát hallja. Még az asszonyok is odafutottak a sütőházakból és konyhákból, s lábujjhegyre ágaskodva hallgatták a csoport mögött a vitéz beszédeit.

De ez persze csak akkor történt már, mikor Dobó otthagya a piacot, és a tisztekkal együtt fölment a palotába, hogy tanácskozzon, rendelkezzen.

A vitéz fölakasztotta a török fejet egy hársfára, s ő maga székre ült, hogy átengedje a fejét a borbélynak.

Tizenhárom borbély volt a várban: négy mester és kilenc legény. No nem azért, hogy beretváljanak és haját nyírjanak. Sebet fognak ők mosni, timsózni, varrni. Orvos? Az egész országban sincs annyi, mint ma csak egy megyei városkában is. A borbély az orvos is mindenfelé, no meg a jó Isten.

Hát a borbélyok mind a tizenhármán ráestek Bakocsaira, csak hogy közel lehessenek a szavához. Legelsőbben is a dolmányát húzták le meg az ingét.

Péter mester volt a legöregebb köztük, hát az fogta mosásba legelőször. Egy nagy cseréptálat eléje tartottak, egy fazék vizet meg föléje.

Mosták.

A mosást csak állotta a vitéz, meg a timsózást is, de mikor a hosszú fejsebet varrni kezdték, szétrúgta a széket, tálat, borbélyt és borbélylegényt, s rettentő istenfájások között bement a kaszárnyába.

– Nem vagyok én nadrág, az istenfáját! – mondotta mérgesen.

Lekapott egy nagy pókhálót az ablakszélről, és a fejére tette. Bekötötte a fejét maga. Leült, jól beszalonnázott, beborozott, aztán ledült a szalmzsákra, s öt perc múlva már aludt.

*

– Esküdjetek velem – mondotta Dobó.

A teremben mindenki a feszület felé nyújtotta a kezét.

– Esküszöm az egy élő Istenre...

– Esküszöm az egy élő Istenre – hangzott az ünnepi mormolás. – ...hogy véretem és életemet a hazáért és királyért, az egri vár védelmére szentelem. Sem erő, sem fortély meg nem félemlít. Sem pénz, sem ígéret meg nem tántorít. A vár feladásáról sem szót nem ejtek, sem szót nem hallgatok. Magamat élve sem a váron belül, sem a váron kívül meg nem adom. A vár védelmében elejétől végéig alávetem akaratomat a nálamnál feljebb való parancsának. Isten engem úgy segítjen!

– Úgy segítjen! – zúgták egy hanggal.

– És most magam esküszöm – szolt Dobó, két ujját a feszületre emelve. – Esküszöm, hogy a vár és az ország védelmére fordítom minden erőmet, minden gondolatomat, minden csepp véretem. Esküszöm, hogy ott leszek minden veszedelemben veletek! Esküszöm, hogy a várat pogány kezére jutni nem engedem! Sem a várat, sem magamat élve meg nem adom! Föld úgy fogadja be testemet, ég a lelkemet! Az örök Isten taszítson el, ha eskümet meg nem tartanám!

Nem kételkedett azon senki. Lángolt mindenkinek az arca, mert tűz égett mindenkinek a szívében. A Dobó esküjére minden kard kivillant. Egy lélekkel kiáltották:

– Esküszünk! Esküszünk!

A dicső múlt bűvöletében

ROMEK DÓRA

Székely Bertalan festményének központi alakja – mind a kép tematikáját, mind kompozícióját tekintve – Dobó Katica. Alakja kiviláglik a körülötte zajló harcok drámai forgatagából: az egri várfal szélén jobb lábát előreverve áll, jobbával pedig elbukó férje kezéből kitépett karddal suhint a levegőbe; világos ruhája, hófehér bőre, egyenes tartása ellentéte mindannak a vörösben izzó, hullámzó, hömpölygő küzdelemnek, amelynek közepén látható. Dobó Katica kissé szoborszerű alakja, távolba révedő, nyugodt, már-már sztoikus tekintete egyszerre testesíti meg az erőfölényből támadó ellenséget visszatartó (női) hőst, és a történelmi események zivatarában bizton álló erőt. Egyrészt egy konkrét történelmi eseményre, az 1552 őszi egri ostromra utal, másrészt pedig a nemzet dicső múltjára és erejére vet fényt, melyet az történelme során már többször bizonyított.

De vajon mi készítette 1867-ben Székelyt arra, hogy megfesse az egri vár ostromának történetét, annak éppen az egri nőkről szóló epizódját emelve ki? Hogyan és miért volt aktuális ez a téma a kiegyezés korának Magyarországon?

A történelmi festészet az Alpoktól északra az akadémiák széleskörű elterjedésével és megerősödésével emelkedett a műfaji hierarchia csúcsára a 17. században. Ekkor vált a történelmi tematika „magasabb rangúvá”, mint a tájkép, a csendélet, vagy a zsáner, és bár a rokokó idején háttérbe szorult, a 19. század elején újra dominánssá vált. Magyarországon az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverését követő önkényuralmi rendszer egy olyan zárt szakasza a magyar művészet történetének, melyben egyszerre jelennek meg a klasszicista stílusjegyek és a romantika meghatározó elemei. A történelmi festészet, melynek egyeduralma ebben az időszakban megkérdőjelezhetetlen, sokkal inkább táplálkozik a romantikára jellemző múltba révedésből, mint a valós történelem iránti érdeklődésből. Annak ellenére igaz ez, hogy a történelmi kép műfajának dominanciáját egyéb okokkal is magyarázhatjuk: egyrészt a magyar festők többnyire bécsi, müncheni és párizsi akadémiákon és magániskolákban tanultak, ahol a képzés csúcsát a történelmi festészet jelentette. Másrészt a 19. században bontakozott ki hazánkban a történelemtudomány, amely ugyancsak kedvezett a történelmi események felidézésének. A legfőbb ok azonban mégis maga az önkényuralom, az elnyomás volt: a közelmúlt eseményeinek szigorú elhallgatása és elhallgattatása, a Habsburg-ellenes hangok elfojtása, az ellenvélemények és elégedetlenségek eltírása. Mindezek következtében azonban gyakorlatilag nem születtek a korszak eseményeit be-

Székely Bertalan vázlata az *Egri nők* című festményhez (Magyar Nemzeti Galéria)

mutató ábrázolások, így a realizmus, a valóság-hű ábrázolás is tápláló talaj nélkül maradt.

A Kolozsvárról induló Székely mindössze 14 éves volt, mikor Világosnál elvesztett a szabadságharc. Családjában saját bőrén tapasztalhatta az osztrák rémuralmat, hiszen édesapja komoly nehézségek árán tudta csak elkerülni a vésztörvényszéket. Az 1850-es évek második felében és a 60-as évek elején Bécsben és Münchenben tanult, a bajor városban a Karl von Piloty által vezetett történelmi festészeti tanszék növendeként. Hogy éppen ezt a tanszéket választotta, abban minden bizonnyal szerepet játszott Piloty hírneve, de az is, hogy Székely őszintén hitt abban, hogy a történelmi festészet nemzeti művészetünk megteremtésének alapja lehet. Ennek megfelelően eltökélt szándéka volt, hogy egy történelmi képciklus megfestésével „nemzeti eposzt” alkosson – ehhez 1859-ben báró Eötvös József kultuszminisztertől kért segítséget, aki pénz híján leginkább abban tudott segídezni, hogy a festmények elkészülte után felhívást tett közzé közadakozásból történő megvételükre.

Székely ettől kezdve foglalkozik a török háborúk időszákával – megfesti II. Lajos holttestének megtalálását, a törökök elől menekülő Dobozy Mihály és hitvesének történetét, a Mohácsi vészt, 1867-ben pedig az *Egri nők* című képet. Az elnyomás alatti időszakban a festő által választott tematika egyszerűsített állásfoglalás is volt. A török harcok idejéből származó események a nemzet halála képtípusba tartoztak: Mohács egyértelműen Világos szimbóluma lett, míg az olyan hősök, mint Zrínyi, Dobozy vagy Dugovics az ellenállás példájává váltak. Az egri nőket ábrázoló festmény azonban, ellentétben Székely addig készült történelmi alkotásaival, nem gyászol és nem sirat, hanem harcra és küzdelemre buzdít.

Eger vár ostroma 1856 óta foglalkoztatta a művészt, rengeteg ceruza- és több olajvázlatot is készített a témához. Az első vázlatok, melyek közül a legelső ifjúkori naplójában található, vízszintes kompozíciós megoldást mutatnak: két csapat, két embertömeg ütközését láthatjuk, egyetlen hősi alak kiemelésével. Az elsősorban 1860–61-ben készült vázlatokon a kötetlen elrendezés, heves mozgalmasság, a megszámlálhatatlan alakból álló tömeg, valamint a vár és környezetének valóság-hű ábrázolása és a jelenet térbeli megjelenítése jellemzi.

Az olajvázlatokon már függőleges kompozícióval operál a mester és Dobó Katica is kiemelt szerepet kap: már nem csupán a vele együtt harcoló magyarok által alkotott tömeg központi figurája, hanem az egész csatajelenet. A végső mű egy

olyan háromszög-kompozíciót mutat, amely alulról építkező további kisebb háromszögekből áll, mintha egy alulról jobbra felfelé kanyargó spirálszerű hömpölygés a kép főhősének alakjában érkezne a csúcra. Ugyanakkor fontos látnunk azt is, hogy Székely a vázlatok készítésekor két, látszólag ellentétes szándékot is igyekezett megvalósítani. Egyrészt törekedett arra, hogy a csatajelenetet minél inkább valóságghűen, életszerűen, ha tetszik realista módon fesse meg, másrészt viszont fontos volt számára, hogy megjelenítse „az ideát” is, hogy kiemelje a hősiességet, a bátorságot, az elszántságot megtettesítő nőalakot, pozitív példát adva ezzel az osztrák önkény alatt élő nemzetnek.

Eger várának 1552. szeptember 12. és október 12. között zajló ostromát Székely több forrásból is ismerhette – legismertebb krónikása Tinódi Lantos Sebestyén és Verancsics Antal egri érsek, de a művész egészen biztosan ismerte Tóth Kálmán és Szigligeti Ede színdarabjait is, hiszen ezekben kapnak jelentős szerepet a várvédő egri nők. A színdaraboktól inspirálva juthatott Székely arra a gondolatra, hogy az ellenség túlerejének érzékeltetésére kiváló eszköz a nő alakja, mint a gyengesség és törekenység szimbóluma. Mintha azt mondaná: a fizikai (férfi) erő mit sem számít akkor, ha egy nemzet összefog, ki-

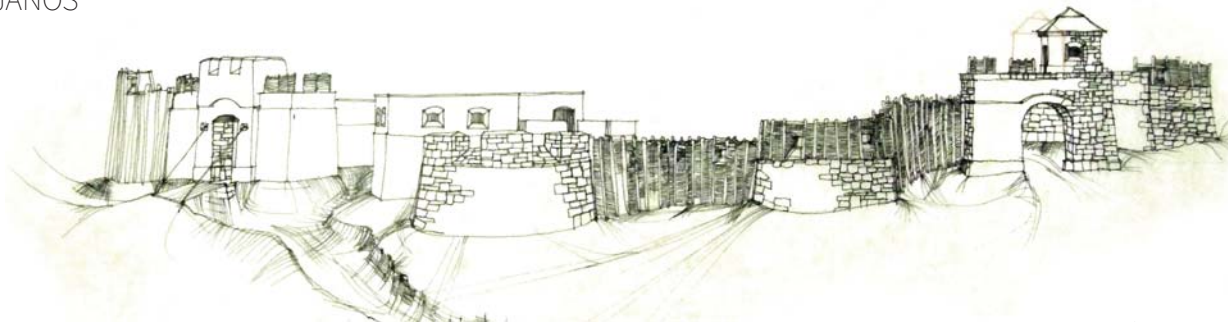
tartó és bátor. Székely, a nemzeti eposz megteremtésének szándékával egyetemes értékekben gondolkodott, a nemzeti eposz részeként megfestett Egri nőkkal a hazáért hozott áldozat morális súlyát kívánta érzékeltetni.

A végleges mű egy Székelyre jellemző zárt és kötött kompozíciójú alkotás lett, mely egyrészt egy hangsúlyos központi alakra, másrészt az alak körül hullámzó tömeg kontrasztjára épít, az ugyancsak a mesterre jellemző szűkszavúsággal. Heroikus küzdelmet látunk, tele drámai elemekkel – ez különösen népszerűvé tette a festményt abban az időben. Mindezzel párhuzamosan azonban a kép sokat veszített frissességéből, lendületéből: részben a túlzottan aprólékos részletek vetik vissza erejét, részben azonban a talán túl sok gondolkodás, mely a tudós igényű festőre jellemző volt. Ahogy Dobai János fogalmazott: „...a művész tehetségének ártott az a sok fontolgatás, ahogyan nagyobb műveit fokozatosan és egymással sokszor párhuzamosan alakította, formálta, amíg végleges megoldásukhoz jutott. [...] Székely legjelesebb, legősintébb alkotásai kisebb vázlatok voltak, melyekben vakmerősége érvényesült. [...] vázlatait mint művészi géniuszának teljesen spontán megnyilatkozásait tiszteljük, szembeállítva befejezett, komplikáltabb, sokszor valóban szárazabb és kötöttebb műveivel.”

Egri sztárok

CSONTOS JÁNOS

Vayer Tamás díszlettervező tervrajza a Pilisborosjenőn felépített egri várhoz (Viczkó Tibor)

Várkonyi Zoltán nemcsak korszos színházi ember volt a Vígszínház élén, hanem milliós nézőszámokat vonzó filmrendező is. A Kádár-éra konszolidációs szakaszában az állampárt nem csupán tűrte, de busásan támogatta is a magyar történelem pozitív példáit megidéző (de mégsem, mondjuk, Kun Bélának „hőstetteit” zengő) mozgóképes művészi törekvéseit, ő pedig – a forgatókönyvíró Nemeskürty

Istvánnal összeszövetkezve – Jókai-adaptációival újraélesztette a romantikus nemzeti mítoszokat. Úgyszólván törvényszerű volt, hogy eljussanak Gárdonyihoz és az *Egri csillagok*hoz is – e vállalkozás elsöprő sikerét azonban a rendező nemcsak az addig példátlan „superprodukciónak” költségvetéssel, hanem a hatvanas években még merőben szokatlan promóciós és marketingeszközökkel is előkészítette.

A szocialista szuperprodukciónak természetesen nem mérhető Fejős Pál

1923-as némafilm adaptációjához, már csak azért sem, mert – noha a saját korában az első verzió forgatása is népes statisztériával zajlott a cseszneki várnál – az 1968-as színes, szélesvásznú változat feltételrendszerével egyszerűen nem kelhetett versenyre. Várkonyinak például statisztériaként rendelkezésére állt a teljes Magyar Néphadsereg – elsősorban lófarkas török ostromlónak maszkírozva. Azonkívül nem egy létező várat vagy várromot lövethetett szét, robbanthatott fel (pláne nem az egrit), hanem épített-

hetett e célra egy teljesen újat Pilisborosjenőn, a Pilis-hegység lábánál. Először Nadap környékét szemelték ki várépítés céljára, de ezt a honvédelmi miniszter megvétózta: nem szerette volna, ha ilyenmel bolygatják meg kedvenc vadászterületének nyugalma. Cserébe viszont rendelkezésre bocsátotta a seregét.

Ebben a sajátos pilisi építészeti vállalkozásban olyan „segédei” voltak Várkonyinak, mint Vayer Tamás (akit a *Linda-*

att.) Persze a monumentalitás kedvéért csaltak is kicsit: a távolabbról vett snitteknel a hátsó sorokban már léggömbök helyettesítették a török ostromlókat. A forgatásnak visszatérő pikáns mozzanata volt, amikor az „Eltársak, imához!” parancsszó elhangzott, melynek zamatát csak az érezheti át igazán, aki élt a létező (ateista) szocializmusban...

A korabeli „bulvár” szinte csüggött a forgatás kuriózumain, a csillaghegyi strandra elkóborolt tevéttől a félmeztelen testek égésétől védő kenőcs feltalálásának szenzációjáig. Először alkalmazták marketingeszközként a kiszivárogtatást, a csepegtetett információt csakúgy, mint a célzatos sztárolást – a zseniális rendező azt is „megrendezte”, hogy az *Egri csillagok* már a premier előtt nemzeti ügy legyen. Sőt amolyan demokráciapótlékként is szolgált: ha már a politikában nem lehettek szabad választások, Várkonyi – az Ifjúsági Ma-

Jelenetfotó az *Egri csillagok* című filmből, Inkey Tibor felvétele (OSZK)

sorozat főnyomozójaként színészként is viszontláthatunk), illetve a később festőművészként világhírré vergődött Szász Endre mint makettkészítő látványtervező. Mai szemmel bajosan elképzelhető, mennyire kiugró volt a költségvetésként Várkonyi számára rendelkezésre bocsátott 45 millió (eredetileg „csupán” 19 millió) forint – ez azonban sokkal több is lehetett volna, ha a katonaságot tízezres nagyságrendben ingyen és bérmentve ki nem vezénylik a forgatáshoz. (Akadt, aki hónapokkal később szerelt le emi-

gazin hasábjait kölcsönvéve – szavazást rendezett a szereplők személyéről. Azt a lefojtott választási szennvedélyt csatornáztatta be, amelyet például a táncdalfesztiválok – azzal a különbséggel, hogy a szereposztás az ő fejében már alighanem eleve kész volt. A publikumnak mégis meg lehetett az a beavatottsági élménye, hogy ő választhatta ki Sinkovits Imrét, Bárdy Györgyöt, Venczel Verát, Kovács Istvánt meg a többieket a főbb szerepekre. (Ma már az is érdekes, kiket szavaztak ki a filmből az akkori kedvencek kö-

Jelenetfotó az Egri csillagok című filmből, Inkey Tibor felvétele (OSZK)

zül: például Tordai Terit, Huszti Pétert, Balázsovits Lajost, Halász Juditot.)

A zártkörű ősbemutatót stílszerűen a „helybélieknek”, Ürömon tartották; maga a forgatás pedig a legszélsőségesebb időjárási körülmények közepette zajlott: az évszázad egyik legforróbb júniusát ugyanis a lehidegebb júliusok egyike követte. A nejlomból készült sodrony-ing viselete a rekkenő harmincöt fokos hőségben éppúgy próbára tette a stábot, mint a forgatókönyvileg nem tervezett tűzvész meg a tönkrement filmtekercsek, amelyek miatt néhány költséges csatajelenetet kénytelenek voltak újraforgatni. Lényegében az *Egri csillagok*hoz köthető a hazai kaszkadőrszakma megszületése is – ugyanakkor például a janicsárok és a végvári vitézek kiképzésében jeles öttusaedzők is közreműködtek.

A katakombajeleneteket a tárnoki sziklavájakban vették fel, Vicuska és Gergő gyerekkori fürdőzését Apajpusztán, a „törökországi” forgatást pedig természetesen szocialista relációban, Bulgáriában oldották meg. A lezúduló forró szurok a valóságban jéggel kevert fekete massa volt, ami még hűsítette is az ostromlókat. Készült a mozifilmről egy feszesebbre vágott változat is külhoni forgalmazásra *A zöldköves gyűrű* címmel: ez a másfél órás verzió ezer méterrel rövidebb filmszalagot igényelt az eredetnél. Az *Egri csillagok* páratlan érdeklődést generált a hazai filmszínházakban: 18 millió nézője volt; ami úgy lehetséges, hogy sokan többször is megnézték. Sikere nyilván visszahatott Gárdonyi Géza hazafias regényére is – például arra, hogy a művet a *Nagy Könyv* szava-

zason még a 21. században sem sikerült más, divatosabb opuszokkal kiszorítani. Várkonyi Zoltán alkotása (a rendező természetesen saját maga is felbukkan a vásznon) a legek filmjeként vonult be a hazai mozitörténetbe. A tízezer statisztá, a menet közben több mint duplájára emelkedett költségvetés, a több ezer erre a célra gyártott fegyver és jelmez, sőt akár a Benkő Péternek postázott 22 ezer szerelmeslevél is olyan adatok, amelyek azelőtt elképzelhetetlenek voltak a magyar filmgyártásban. Az *Egri csillagok* szereplői pedig egyúttal sztárok is lettek. A csillagok együttállása olyan művet hozott létre, amelynek közönségsikerét később más, milliárdos költségvetésű szuperprodukciók (*Hidember*, *Sorstalanság*) sem megismételni, sem megközelíteni nem voltak képesek.

A fényképekből kibomló történet

KOVÁCS GÁBOR

Az 1896-os budapesti világkiállításon bemutatott fényképezőgép-modellek igencsak felkeltették Gárdonyi Géza érdeklődését. Vásárolt egy Kodak gépet, s – fia, Gárdonyi József emlékei szerint – hamarosan a képrögzítés megszállottjává vált. Amikor az író lakóházat keresett magának, 1896 októberében Egerbe is elutazott. Magával vitte fényképezőgépét, hogy megörökítse iskolaéveinek emlékezetes helyszíneit. A vár körül készített fotók között feltűnt Gárdonyinak egy olyan perspektívájú kép is, amely meglepően gyönyörű látványt nyújtott – olyan különlegeset, amelyet diákkorában sohasem fedezett fel. Ez a fényképezőgép által otthonosságában feltárt városzéli vidék 1897 tavaszától kezdve írással eltöltött jövőjének nyugalmas tereként az író lakóhelyévé vált. Az elkészített fénykép egy egységes világgá sűrítette össze Gárdonyi gyermekkori emlékeit és nyugalmas jövőjének terveit.

Az író szerint minden vizuális műalkotásnak egy ilyen jelentéssűrítő eredményt kell elérnie – a *Titkosnapló* jegyzetei között ezt a belátást olvashatjuk: „perspektíva: ahogy a festő csak egy jelenetet ad a történelmi képen, de abban az egy jelenetben benne van a múlt és a jövő”. Olyannyira komolyan vette a kép és a fotó intellektuális világeremtő erejét, hogy még az emberi elmét is ennek mintájára fogta fel: „az ember agya olyanféle szerkezet, mint egy fényképezőgép. A fényképezőgépnek az

üvege a pillanatnyi megnyitással képet vesz fel. Az ember szeme is ilyen üveg. Minden pillantása képet vesz fel, és így egy óra alatt milliónyi képet örökít meg. E képek közül a jelentéktelen elmosódik; a jelentékeny azonban sokáig, tán életfogytiglan megmarad abban a rengeteg-nagy képhalmazatban, amit emlékezetnek nevezünk. De az emlékezet nemcsak a látott képek mindensége, hanem beleelegyedik minden, amit hall, és amit érez az ember” (*Két szó a bicikliről*). Gárdonyi szerint tehát az új képrögzítő technikai találmány nem is pusztán csak egy innovatív információátadó eszköz, hanem – az emberi szem újszerű kiterjesztéseként, s az emlékezet sajátos médiumaként működve – a világ intellektuális megértésének is egy új módját kínálja fel, amennyiben teljesen újszerű formában tanítja meg az embernek a látást. Ugyanis a szem által biztosított optikai lehetőség (a nézés képessége), illetve maga a látás két igencsak eltérő dolog. Ahogy Gárdonyi mondja: „más a nézés, meg más a látás” (*A látás*). A nézés képessége biológiailag adott; a látás intellektuális műveleteit azonban vizuális művészeti kultúránk elsajátításával párhuzamosan tanulhatjuk csak meg. A nézés: információátvitel; a látás: világgalkoló értelmezésmód. A fénykép pedig egy olyan újszerű technológián alapuló művészi újrakódolása a vizuális információknak, amely korábban sohasem látott módon, teljesen újfajta világertelmezésként aktivizálódik az elmében. A létezésnek ez az újfajta

Egri látkép: Gárdonyi Géza fényképfelvétele (Eger, Dobó István Vármúzeum)

Főtisztelendő Provinciális,

átolvasom a Raskay-Görög- Vyházy
Isten rabjai - nek Jozsef Kőszv
várlatát.

Nincs benne hűfelelenség.

Reméljük, hogy a kivételés
Margit dicsőítését növeli.

hittel

P. Bóle Kornél

P. Bóle Kornél domonkos szerzetes levele P. Badalik Bertalan domonkos tartományfőnöknak az *Isten rabjai* című film forgatókönyvéről (Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, Vasvár)

Ottokár cseh király leánykérése Jón. Kungunda; Serényi Eva;
Ottokár; Horváth László; IV. Béla; Lehotay Árpád; a királyné;
Tasnády Ilona

ISTEN RABJAI

Gárdonyi Géza gyönyörű regénye elevenedik meg a film vásznán. Árpád házi Böldög Margitról szól a történet, a tatárjárás után új hazát építő IV. Béla nehéz munkáját látjuk. A főszerepet Bulla Elma játssza, finoman, megkapóan. IV. Béla markáns alakját Lehotay Árpád, a királynét pedig Tasnády Ilona formázza meg.

Filmforgatókönyv
1942. IX.

Férfi ábitát a kolostor kis hápolójában Zsila Karola
(a Brjancina) és Bulla Elma (Árpád házi Böldög Margit)

Az *Isten rabjai* című film fogadtatása egy korabeli újságban (Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, Vasvár)

interpretációja pedig kitüntetetten történetképző jellegű, amennyiben – minden sűrítőtevékenysége ellenére – egy vizuális megalapozottságú cselekményalkotást foglal magába. Idézzük ismét Gárdonyit: a fotó perspektívája vizuálisan egy olyan jelen(ete)t konstruál, amelyben „benne van a múlt és a jövő”.

Bár a mozgókép már egy, a fényképezőgéptől sokféle szempontból eltérő közvetítő közegként működik, mégis azon az eljárás alapul, amely a (fény)képből épít történetet. Mindebből kiindulva fel lehet vázolni egy olyan párhuzamot, amely összekapcsolja Gárdonyi regénypoétikáját a mozgókép „poétikájával”. Gárdonyi az alábbiakat írja a már idézett *Titkosnapló* című jegyzetgyűjteményben: „a nagyjelenet minden! A többi csak előzmény. Ha így vázolod a regényt, a befejezés után könnyű munka minden bővítés és epizód”. Az író szerint tehát akkor válik művészileg is jelentéssel telítetté a regénycselekmény, ha egyetlen súlyos létszituációt magába foglaló jelenetből bomlik ki. Valahogy ennek a modellnek megfelelően működik a mozgókép is: egyetlen (vagy néhány) kimerevített és különösen nagy műgonddal felépített perspektíva szemszögéből rögzített pillanatból (jelenet formáló képből) képez vizuálisan azonosítható cselekményt, optikai világertelmezést.

Nem készült sok filmadaptáció Gárdonyi regényeiből. A *Göre Gábor visszatér* (1940, rendezte: György István) című film a századfordulón igencsak népszerű, a napilapok humorizálását követő – és azokat bizonyos szempontból meg is határozó – Göre-levelek groteszk világát vitte vászonra. Ezen túl még Gárdonyi négy másik művéről készül filmfeldolgozás. Kétszer filmesítették meg az *Egri csillagokat* (1923, rendezte: Fejős Pál; 1968, rendezte: Várkonyi Zoltán) és az *Ida regényét* (1934, rendezte: Székely István; 1974, rendezte: Félix László), egyszer az *Isten rabjait* (1942, rendezte: Pacséry Ágoston) és *A lámpást* (1972, rendezte: Hajdufy Miklós). Egészen sajátos különbség ragadható meg a korai filmfeldolgozások és az 1970 körüli adaptációk között. A korábbiakat nehezen lehetne a regények adaptációjának tekinteni. Míg a „modern” színes filmek igyekeznek minél pontosabban követni a regények cselekményét és problematikáját, addig a korai fekete-fehér filmek szinte teljesen önálló művészi produkcióra törekednek. Például, míg az 1968-as *Egri csillagok* adaptáció kifejezetten ragaszkodik a Gárdonyi-regény világához, addig az 1942-es *Isten rabjai* feldolgozás sokkal inkább igyekszik a Margit-legenda vallásos igényének és a történelmi ismeret objektív tendenciájának a feszültségét feltárni, mint azt, hogy a Gárdonyi-regény központi nézőpontját alkotó Jancsi szerzetessé növekedése (írásstudóvá válása) során hogyan fejlődik fokról fokra az ifjú látásmódja, világszemlélete. Azonban lássuk egy másik példa részletesebb elemzésével azt, mit is jelent az adaptáció és átdolgozás közötti különbség!

Szemben az 1974-es adaptációval, az *Ida regényének* 1934-es átdolgozása csak nagyon vázlatosan követi a regény cselekményét: a kényszerházasság bonyodalma és a szereplők neve megmarad, azonban a regény egyik legfőbb sajátosságának tartott művészvilág-ábrázolás – legalábbis a történet szintjén – teljesen hiányzik a filmből. Fel sem merül, hogy mi Balogh János, a férfi főszereplő szenvedélye, s hogyan íródik bele ebbe a szenvedélybe Ida alakja a müncheni festőkörben eltöltött idő során. Valójában tehát teljesen új koncepció vezérli a filmet. Egy olyan képi és zenei oppozíciósorra épül, amely két teljesen eltérő világot állít feszültségbe. A mozgókép három kimerevített képpel kezd: egy zárda távoli képével,

a zárda hatalmas zárt fakapujáról készült fotóval, majd egy Szűz Mária-szobor képével. Ida történetének bemutatása ebből a három fotóból indul ki. Ezt a kezdetet egy, a zárda tárgyi környezetéhez illeszkedő puritán képi világ mutatja be, illetve egyházi zeneművek és zsoltárok dallamai kísérik végig. Ida a zárdából vonattal jut el édesapja világába, amelyet egy borospalackokról készült kimerevített kép vezet be. Ebből a fotóból egy olyan vizuális világ bomlik ki, amely az édesapa borkereskedését egy, a 19. század második felére jellemző kisvárosi lakástérbe helyezi, amelyben ódon bútorok terpeszkednek, reneszánsz festmények gyenge reprodukciói díszelnek, s amelyet átítat az akkoriban olyannyira népszerű cigányzene és -dalok akusztikus hatása. A klostorból kilépő Ida természetesen teljesen idegenül érzi magát ebben tárgyi, képi, akusztikus környezetben, ezért mindent át akar rendezni. Édesapja emiatt távolítja el otthonról úgy, hogy egy érdekházasságba kényszeríti a lányt. Ekkor Ida ismét vonatra száll. A vonatút másodsorra is a közegváltást jeleníti meg: a modern Pestre vezeti be az ifjú asszonyt és a nézőt. Az új képi világ – meglepően modern módon – a bauhaus stílusára épül. A filmben megjelenített pesti lakás és teljes bútorzata a bauhaus jegyében van összeállítva; a modern otthon szobor és képgyűjteménye pedig az avantgárd művészetet tárja elénk. Minderre a szereplők még fel is hívják a figyelmet azzal, hogy szóba hozzák a modern tárgyak és terek furcsaságait, vagy azzal, hogy sajátos módon operálnak a modern műtárgyakkal. A cselekmény pesti szakaszától kezdve még a zene is megváltozik: előkerül a táncdal, a jazz és a dixieland. Egyszóval: a film az 1919-es év során írt regény világát behelyezi az 1919-ben induló bauhaus modern tárgyi, képi és akusztikus világába. Innentől kezdve egészen világossá válik, hogy a mozgókép kompozíciójának lényege, hogy szembeállítsa a 19. század második felére jellemző, illetve a 20. század húszas-harmincas éveire jellemző két olyannyira eltérő tárgyi, térbeli, vizuális és akusztikus világot. A film ennek a feszültségnek a felkeltésével és kijátszásával a 20. század elején lezajló világszemléletváltást analizálja. A regény komoly története pedig szinte el is tűnik e filmművészeti oppozícióalkotás mögött; átalakul egy könnyed komédiává, amely a regény csöppet sem komikus ál-házasságából, házassági színjátékából vígjátéki helyzeteket alakít ki (főleg a komikus mellékszereplők segítségével). A két főszereplő még ki is kiabálja ezt a fogást: amikor már elégük lesz a házasság tettetéséből, hangosan egymás fejére olvassák, hogy „elég volt a komédiából!”, „felesleges ez a komédia!”, ezzel is rámutatva arra, hogy a film szándéka egészen nyíltan formál műfaji komédiát vagy vígjátékot a regény elkeserítő házastársi komédiájából.

A Gárdonyi-művek alapján készült filmek tehát két szempontból kötődnek Gárdonyihoz. Bizonyos filmek aprólékos hitelességgel dolgozzák fel a Gárdonyi-regények cselekményét és egzisztenciális problematikáját, azonban olykor háttérbe szorítják ezzel az írásművek poétikai teljesítményét. Más filmek Gárdonyi regénypoétikájának működés módját ismerik fel és fordítják át sikerrel saját közvetítő közegük világába akár annak árán is, hogy közben nagymértékben elszakadnak a regény cselekményétől vagy problematikájától. Ez utóbbi feldolgozások jelentős eredménye, hogy komolyan véve Gárdonyi írásmódjának azt az eljárását, amely szerint még a regény cselekménye is egy motívummá sűrűsödő jelenetből bomlik ki, úgy formálják meg a „mozgókép poétikáját”, hogy a film vizuális és akusztikus világának kibontása is egy-egy motívum részletező kidolgozásával valósuljon meg.

Képkockák az *Ida* regénye című filmből (Magyar Nemzeti Digitális Archívum)